

MOĞOL DÖNEMİNDE ÇEVİRİ VE UYGUR MÜTERCİMLER*

Mağfired KEMAL YUNUSOĞLU

Özet

Moğol devleti, Çin tarihinde pek çok farklı ulusu tek devlet çatısı altında toplayan, bugünkü Çin sınırlarının şekillenmesine ön ayak olan büyük bir devlettir. Bozkırda ortaya çıkıp yüzlerce yıllık yerleşik kültüre sahip ülkelere hükmetmek kolay değildi. Bu yüzden devletin kuruluşundan itibaren etkili devlet politikası oluşturulmuş, devlet yönetiminde ve toplumun kültürel açıdan güçlenmesinde birtakım tedbirler uygulanmıştır. Bu süreç içerisinde Uygurlar her alanda çok çalışmış, büyük hizmetler göstermiştir. Yapılan katkılar Moğollar için bir yazı icat etmeyle başlayıp Moğol devletinin üst tabaka zümresine okuma-yazma öğretme, devlet yönetiminde bilgi kaynağını oluşturma, devletin gelişmesinde gerekli olan eserleri tercüme etme ve en önemlisi kalıcı kültürel miras üretmeye kadar gitmiştir.

Bu yazıda, Moğol dönemindeki çeviri kurumları ve faaliyetleri ile Uygurca, Çince, Tibetçe, Sanskritçe ve diğer dillerden Moğolcaya eserler çeviren Uygur mütercimler üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kavramlar: Moğol dönemi, tercüme, çeviri, Uygur mütercimler.

TRANSLATION AND UYGHUR INTERPRETERS IN MONGOL DYNASTY

Abstract

The Mongol Dynasty is an empire that has shaped the borders of today's China and also united many different nations living within in the area. It was not an easy task for a nation originating from the steppes

* Dr. Öğr. Üyesi, Beykent Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, mgkemal8@yahoo.com, ORCID:0000-0002-9226-8930.

to rule these nations with a built-in culture that has been cultivating for hundreds of years. That is why Mongolians established an effective state policy from the start and a number of measures have been implemented in the administration of the state and the cultural strengthening of the society. Uighurs within the ranks of the Mongolian Government have worked hard during this process, starting with inventing a writing language for them. Uighurs taught reading and writing to high rank government officials, created the source of knowledge in state administrations, translated the works and documents necessary for the dynasty and, most importantly, produced the groundwork to make the cultural heritage of Mongolians permanent.

This work will focus on translation activities during the Mongolian period and Uighur translators and their certain works including translating from Uighur, Tibetan, Sanskrit, Chinese and more, texts to Mongolian.

Keywords: Mongol Dynasty, Mongol Empire, translation, interpreting, Uygur interpreters.

Giriş

Moğol dönemi (1206-1368) etkisi altına aldığı toprakların geniş olması dolayısıyla farklı pek çok halkın kültür unsurlarının tek bir yönetim altında birleştiği, bu kültürler arasında ciddi etkileşimlerin olduğu çok renkli bir dönemdir. Bu döneme, Moğolların kendi tarihi ve kültürü açısından, özellikle, Moğol ulusunun yazılı tarihinin meydana getirilmesi açısından çağ atlatan bir dönem denilebilir.

1211’de Barçuk Art Tekin’in Cengiz’in hâkimiyetine tabi olması ve Cengiz Han tarafından “5. Oğul” olarak ilan edilmesi olayından önce, yani 1204 yılında Moğollara Uygur yazısını öğretmeye başlayan Tata Tunga (Tatar Tunga) çoktan Moğolların hizmetine girmiş, kültürel kalkınmanın temelini atmıştı.¹ İdikut Uygur Devleti’nin Moğollara tabi olmasıyla Uygurlar, Moğol saraylarında, orduda, memuriyette, iktisadi ve kültürel alanlarda çeşitli görevlerde bulundular. Cengiz Han’ın Uygurlara güvenmesi ve onları üst düzey görevlere getirmesi, Uygur kültürünün bozkırdaki en eski okur-yazar kültürlerinden biri olduğu gerçeğinden kaynaklanmış ve bu kültür Moğollar ile diğer göçebe

¹ 1209 yılında İdikut Uygur Devleti hükümdarı Barçuk Art Tekin, gitgide zulmünü artıran Kıtan Hanlığı hâkimiyetine karşı çıkarak Koçu’daki Karahıtay (Kıtan) memurunu öldürdü. 1210 yılında Cengiz Han Barçuk Art Tekin’e bir grup elçi gönderdi. Buna karşılık Barçuk Art Tekin de kendi elçilerini Cengiz’in huzuruna yolladı. 1211’de Cengiz Han ile Barçuk Art Tekin Kurulun deryası kıyısında görüştü. Barçuk Art Tekin Moğollara tabi olduğunu bildirdi, Cengiz Han onu 5. oğlu olarak ilan etti ve kızı Altan Bike’yle evlendireceğini açıkladı. Ayrıntılar için bk. Baytur ve Sıddık (1991, s.763-764); Brose (2002, s. 249-250); *Yüan Tarihi: Barçuk Art Tekin; Yüan Tarihi: Tata Tungga* (124. cilt).

bozkır halkı nezdinde Çin kültürü kadar değerli olmuştu (Brose, 2002, s. 251). Nitekim, Moğol devletinin imparatorluğa dönüşmesinde, 1271 yılında Yüan sülalesi devletinin kurulmasında, Uygur üst düzey askerî komutanların, siyasetçilerin, bilim adamlarının, ekonomistlerin, hukukçuların çok büyük katkıları olmuştur.²

Moğol döneminde hem devlet yönetiminde hem kültürel alanda görülen gelişmeler tercüme hizmetleriyle yakından ilişkilidir. Bu dönemde, tercüme faaliyetleri belirli sistematığe kavuşturulmuştur. Özellikle Moğolların eski Uygur yazısını kendi yazıları olarak belirleyip yazı dilini geliştirmeye başlamasından sonra, farklı alanlarda farklı dillerdeki pek çok kaynak kitabı kendi dillerine tercüme ettirmişlerdir. Bu süreç içerisinde Moğol devletinin her alanında olduğu gibi Uygur bilginler tercüme işlerinde ve tercüman yetiştirmede de aktif görev almışlardır.

1. Tercüme İhtiyacın Doğması

Moğol devletinin ilk yıllarından itibaren, göçebe kültürle yerleşik kültür arasında çatışma başlamış, bu sorunu çözümlenerek devlet idaresini sağlamlaştırmak için yerleşik kültürün tecrübelerinden yararlanma yoluna gidilmiştir. Bu yüzden tercüme işlerine devletin kurulduğu ilk yıllardan beri ihtiyaç duyulmuştur. Kısaca, dönemin tercüme faaliyetlerinin geliştirilmesi ve sistemleştirilmesinde aşağıdaki birkaç nedenin olduğu düşünülebilir:

1) İmparatorluk sınırları içerisindeki çok kültürlülüğün meydana getirdiği çok dillilik ilk ve en temel sebeplerden biridir. Örneğin, hükümdarın emir ve buyruklarının farklı dillerdeki bütün halka ulaştırılması konusu çeviriyi gerekli kılmıştır.

2) Özellikle, Pekin'in Daidu (Hanbalık) olarak belirlenip başkent yapılması, devletin adının 1271 yılında, *Yüan* (ilk, başlangıç; ilke) olarak değiştirilip devlet düzeninin Çin geleneklerine göre tanzim edilmeye çalışılması bu topraklarda eskiden var olan hâkim kültürün devlet yönetimindeki tecrübe birikiminden istifade etmeyi gündeme getirmiştir.

3) Dil, edebiyat, din-inanç, felsefe, hukuk, ekonomi vb. alanlarındaki gelişmelere ve düzenlemelere temel olacak, yön verecek kaynaklara ihtiyaç duyulmuştur.

² Çin'deki en güçlü muhaliflerden Güney Sung Devleti'ni yok etmek için Möngke Kağan'ın düzenlediği seferde ordunun en güçlü kumandan ve birlikleri gönderilmiş olup bunların içinde Tölişgen, Tikeci, Tamga Ayğuç gibi meşhur Uygur komutanlar bulunuyordu (*Yüan Sülalesi Tarihi*: 154. cilt; Baytur ve Sıddık, 1991, s. 610-11). Cengiz Han, Uygur komutanları ve orduları için: "Çok disiplinli, eşsiz bir birlik olarak bize katkıları çok büyük olmuştur." der, bk. Baytur ve Sıddık (1991, s. 606). Daha fazla bilgi için bk. *Yüan Tarihi: Barçuk Art Tekin; Yüan Tarihi: Beiguanzhi; Yeni Yüan Tarihi (Xin Yüanshi)*: 29. cilt, *Shizubiao*.

Yukarıdaki sebepler Moğol dönemindeki tercüme faaliyetlerinin devletin himayesinde gerçekleştirilmesinde, hatta devletin en önemli politikası hâline getirilmesinde etkili olmuştur. Devlet tarafından çeviri kurumları kurulmuş, yayın organları tesis edilmiş, aynı zamanda çok sayıda mütercim ve tercüman yetiştirilmiştir.

2. Moğol Döneminde Tercüme Kurulları

Hızlı gelişen fakat yazılı kültür birikimine sahip olmayan bir milletin kısa süre içinde okuma-yazmayı öğrenmesi; tarih yazıcılığına başlaması; devlet yönetiminde güçlenmesi; siyaset, din, dil, edebiyat, felsefe gibi önemli alanlarda büyük atılımlar gerçekleştirmesi kolay değil elbette. Bu, kısa sürede köklü kurumların kurulup okullaşmanın yaygınlaştırılması, kuralların belirlenip uzun vadede planlı, disiplinli bir biçimde insan gücü yetiştirilmesiyle ancak mümkün olabilirdi. Cengiz Han'dan başlayarak Moğol hükümdarları akıllıca politikalar izlemiş, konuyla ilgili birtakım tedbirler uygulayarak yetkin ve kalıcı devlet kurumları tesis etmişlerdir. Bunların başında, bu dönemde kurulan tercüme kuruluşları gelmektedir.

2.1. Moğol Hanlinyüan

Moğol Milli Akademisi (蒙古翰林院 *menggu hanlinyüan*) olarak bilinen bu kurul, esasında üst düzey bilge hocaları barındıran ve bir üniversite düzeyinde eğitim vererek öğrenci yetiştiren, saraya bağlı bir millî kuruluştur. Burada yapılan eğitimde, meydana getirilen çeviri veya telif eserlerde kullanılan dil Moğolca, resmî yazı ise Uygur yazısı temelinde oluşturulan Moğol yazısı olarak belirlenmiştir. *Hanlinyüan* ayrıca diplomatik ilişkilerde danışmanlık ve çeviri görevleri de üstlenmiştir.³ Kubilay Han'ın ilk saltanat yılında adı *Hanlin jianguo shiyüan* olarak değiştirilmiş ve bu yerde, devlet tarafından belirlenen önemli kitaplar yeni Moğol yazısıyla⁴ tercüme edilerek devletin idaresi ve toplumun kültürel ihtiyaçlarını karşılayan daha çok kaynak eser meydana getirilmiştir. Öte yandan, mütercimler kendi ana dillerinden Moğolca ve diğer dillere çeviri yapmakla birlikte, diğer dillerden de kendi ana dillerine çeviri yapmışlardır. Burada çalışanların hemen hepsinin çok dilli aydınlar olduğu ilgili kaynaklarda kaydedilmektedir (Razak, 1991, s. 166).

³ Bu kurumun Çin kültür tarihindeki yeri ve ayrıntılar için bk. *Ci-hai*, 1989, s. 2240c.

⁴ Bilindiği gibi Moğollar aslında Şamandırlar. Kubilay Han 1260 yılında Budizmi benimsemiş, Budist olduktan sonra Tibet'teki meşhur Lama Basba (Pagspa) Hocayı sarayına getirtip ona Moğollar için bir yazı icat etmesini istemiştir (*Yuan Tarihi*; d'Ohsson 2008, s.231). Yeni Moğol Yazısı, 1269 yılında Kubilay Han'ın emriyle Tibet Laması Basba'nın Tibet alfabesine göre oluşturduğu yeni bir yazıdır. Ancak bu yazı Moğolcanın ses yapısını ifade etmede uygun olmadığından ve öğrenilmesi zor olduğundan uzun ömürlü olamamıştır. Moğol yazı dilinin tarihi ve gelişme evreleri hakkındaki tartışmalar ve çalışmalarla ilgili ayrıntılar için bk. Ersoy, 2007, s. 393-403.

2.2. Guozijian

Guozijian (国子监 “devlet akademisi”), geleneksel Çin’deki tüm eğitim kurumları için en yüksek idari birim olarak görev yapan, Çin tarihinde bilinen en eski eğitim kurumlarından biridir.⁵ Bu kurul, kurulduğundan itibaren saray ve saray çevresindeki üst tabaka ailelerin çocuklarının eğitim gördüğü, devlete memur ve bilim insanı yetiştiren en önemli eğitim kurumu statüsündedir (Kolektif, 1989, s. 312_{2,3}). Moğollar bu okuldan yararlanmış ve bu okul temelinde 1289 yılında Moğol Akademisi (蒙古国子监 *menggu guozijian*), 1314 yılında Uygur Akademisi (回回国子监 *huihui guozijian*) gibi şubeleri açmıştır.⁶

2.3. Neibafuzaixiang

Neibafuzaixiang (内八府宰相-sekiz vezirlik saray kabini ?) bu büro aslında sekiz memurdan oluşmaktadır. Çalışanları genelde kağanın en yakın akrabaları veya onların çocukları arasından seçilirdi. Kurul, *Moğol Millî Akademisi* (Hanlinyüan) ile birlikte çeviri yapar, yazı yazar ve düzeltme/editörlük gibi görevleri yerine getirir, ikinci derece maaş ve hediye alırlardı. Kaynaklarda, bu görevin vezirlikle bir ilgisinin olmadığı ancak devlet memurlarının makam ve rütbelerinin çok yüksek olduğunu belirtmede bir devlet geleneği hâline gelen “vezir (bakan)” ifadesinin bu kurul için de kullanıldığı ifade edilir.⁷ Bazı araştırmacılar, bu kurulda çalışan memurlara “vezir” denilmesinin sebebinin, onların ülke dışından veya ülkenin farklı yerlerinden gelen elçi veya misafirleri kağanı temsilen karşıladıklarından veya kağanla gelen elçi arasında gerçekleşen üst düzey ikili görüşmelerde eş zamanlı çeviri yapan memurlar olmasından kaynaklandığını öne sürerler (Razak, 1996, s. 66).

2.4. Yarlıkçı/Yaraguçı

Yarlıkçı Kurulu olarak bilinen bu kurum Cengiz Han döneminde kurulmuş olup hanın buyruk ve yarlık (emirleri) ile ilgili konulardaki çeviri işlerini yapmıştır. Kubilay Han döneminde geliştirilerek hukuk alanındaki metinlerin tercümesine ağırlık verilmiş, çalışanları 31 kişiden 41 kişiye çıkarılmıştır. Bu kurulda çalışanların da kendi alanında yetişmiş bilge kişilerden olduğuyla ilgili bilgiler kaynaklarda bulunmaktadır. Örneğin, *Yüan Tarihi: Sadula Bö-*

⁵ *Guozijian* ilk Jin (Cin) devleti (265-420) döneminde kurulan, Çin’deki tüm eğitim kurumları içinde en eski ve en yüksek idari birim olarak bilinmektedir. Eskiden günümüze *guozijian* ile ilgili ayrıntılı bilgiler için bk. Zhu, 1992, s. 291.

⁶ Çince 回回 (hui-hui) ifadesi çoğu zaman Farsça ve Farslar için kullanılmış ise de bu dönemdeki kaynaklarda Uygurlar için de kullanılmaktadır. Çinli araştırmacılar bu kurulu “Uygur Guozijian” olarak çevirmektedir.

⁷ Bk. *Yüan Tarihi: Baiguanzhi* Bölümü (元史:百官志)

lümü'nde, Sadula'nın birkaç dil bildiği, Cheng-zong devrinde⁸ Hanlinyüan denetiminde *yarlıkçı* bölümünde hukuk metinleri üzerinde çalıştığı ve yargı alanında, hukuk metinleri yazımında yetkin bir isim olduğu kaydedilmiştir.⁹ Moğol döneminde bunların dışında yine sadece kağan tarafından görevlendirilen, Konfüçyanizm'in temel kaynaklarını çeviren üst rütbeli mütercimlerden oluşan *Jingyanyiwenguan* (经筵译文官) ve *Uygur Tilmaçlar* (tercümanlar) *Bürosu* (回回通事), *Batı Ülke Tercümanları Bürosu* (西域译史) gibi birimler de vardır (Razak, 1996, s. 166-167).

3. Tercüman ve Mütercimler

Moğol devletinde tercümanlar sözlü (eş zamanlı çeviri yapanlar) ve yazılı çeviri yapanlar olarak ikiye ayrılmışlardır. Yazı yazarlar veya yazılı çeviri yapan mütercimlere *bitigçi* denilmişken sözlü çeviri yapanlara Moğolca *kelemeçi/kelemüci*, Uygurca *tilmaç*, Çince *tong-shi* (通事) veya *yi-ren* (译人) denilmiştir (Razak, 1996, s. 165)¹⁰. Ancak bunların da üstünde bir tercümanlar grubu vardır, o da *yarlık* olarak bilinmektedir. Bu isim veya unvan hanın özel sözlü tercümanına verilmiş olup söz konusu unvanın sahibi olan kişi diplomatik ilişkilerde de görev almaktadır (d'Ohsson, 2008, s. 231; Razak, 1996, s. 165).

Moğollarla ilgili tarihî kaynaklarda dönemin tercüman veya mütercimleriyle ilgili istatistikler kaydedilmiştir. İlgili bilgiler dönemin çeviri faaliyetlerinin durumu hakkında bilgi vermesi bakımından önemlidir.

Bitigçi (din kitaplarını tercüme edenler, mütercimler)	108 kişi
Moğolca telif/tefsir eser yazarlar	34 kişi
Yazı/belge çeviricisi	204 kişi
Kelemeçi (tilmaç, tong-shi)	107 kişi
Toplam	453 kişi ¹¹

⁸ Chengzong (1294-1307), Kubilay'ın üçüncü oğlu Çinggim'in oğlu olan Temür Olcaytu'nun saltanat yılının adıdır. (bk. d'Ohsson, 2008).

⁹ Bu Kurulla ilgili ayrıntılar için bk. Yüan Tarihi: *Baiguanzhi* ve Razak (1996, s. 167). Kaynaklarda bu Kurumun adı Çince birkaç farklı imlayla yazılmaktadır: 扎尔里赤 *zhaerlich* (yargıçı ?) ve 扎鲁忽赤 *zhaluhuchi* (yarağuçı ?) gibi.

¹⁰ Sözlü tercümanın Çince karşılığı *tong-shi* sözcüğü Mançu döneminde (1644-1912) de çok yaygın kullanılmış, *tungçi* biçiminde Uygurcaya geçmiştir. 19. yy.a gelindiğinde *tungçi* Mançu hükümetinin maaşlı sözlü tercümanları ile birlikte, hükümet için çalışan diğer memurlar için de kullanılmaya başlanmış; *tungçılara* halkı soyan, zulmeden hükümet iş birlikçileri olarak bakılmış ve kelimeye olumsuz anlamlar yüklenmiştir. Günümüzde, Çağdaş Uygurcada *soraqçıdın tungçi yaman* (savcıdan tercüman yaman), çala tungçi adem öltürer (acemi tercüman âdem öldürür) (UTİL, 1999, s. 331b) gibi deyim ve atasözleri yaşamaktadır.

¹¹ Ma Z., 1984, s. 126.

Aslında bu rakamlar gerçek durumu pek yansıtmamaktadır. Moğol dönemindeki mütercimlerin bundan çok daha fazla olduğu biliniyor. Fakat yerel kurumlarda çalışan mütercimler hiçbir zaman kayda geçirilmemiştir.

Dönemle ilgili kaynaklarda, tercümanlara 18 çeşit unvan belirlendiği, genelde *bitigçi* ve *kelemeçilerin* çoğunlukta olduğu kaydedilmektedir. *Yarlık* olarak bilinen çeviri unvanına sahip olanlar, en yüksek rütbeli mütercimler olup makam ve maaş açısından *bitigçi* ve *kelemeçilere* göre çok daha avantajlı durumdaydılar. Moğol döneminde pek çok alanda olduğu gibi bu tür mütercimlerin birkaç farklı görev üstlendiği de bilinir. Mütercimlerin maaş ve ikramiyeleri unvanlarına göre belirlenmiştir. (Razak, 1996, s. 166).

4. Dönemin Uygur Mütercimleri

Bir kültürdeki çeviri faaliyetini tetikleyen ve geliştiren etken, okuyup yazabilen kesimin olmasıdır. Şehir hayatını geliştiren de okuyup yazabilen sakinlerinin olmasıdır. Uygurlar şehir hayatını ilk benimseyen Türk boylarındandır. O yüzden Türk boyları içinde en çok yazı yazan ve okuyabilen boy olarak tarih sahnesinde yerlerini aldılar. “Yazı yazma geleneğini Moğolistan bozkırlarında ufak ufak denemelerle benimsemiş olan Uygurların, bu geleneği İpek Yolu üzerindeki şehirlerde hızla geliştirdiklerini görüyoruz.” (Tekin, 2008, s. 99). Uygurlar özellikle 10. yy.dan itibaren Budist ve Mani çevresinden çok sayıda eseri kendi dillerine çevirmeye başlamışlardı. Çince, Sanskritçe, Tibetçe, Toharca ve diğer Budist kaynak dillerinden Türkçeye çevrilen bu eserlerle birlikte Şingko Şeli Tutung, Küntsün Şeli Tutung, Prajñārakṣita Keşşi Ācarya gibi zamanının en yetkin bilginleri ve meşhur mütercimleri yetişmiş idi. Nitekim 13.yy.da Moğol hükümdarı Kubilay’ın kurduğu tercüme heyetinin içinde iki Uygur rahibin olduğu ve bu Uygurların; Uygurca, Çince ve Tibetçe Budist külliyatının tercüme edilip yeniden düzenlenmesinde sorumluluk üstlendiği biliniyordu (Tekin, 2008, s. 104). Moğol devleti Uygurların tercüme geleneği ve bilgi birikiminden ustaca yararlanmıştı. Araştırmaların derinleşmesiyle, Moğol devletindeki, şöhreti dillere destan çok sayıda Uygur mütercimi hakkında bilgi sahibi olmaktayız. Cengiz Han döneminden başlayarak Moğol devletine yaptığı kültürel katkıları ile Uygurlar ileri düzeyde okur-yazar olduklarını bir kez daha kanıtlamıştır. Bu dönemde de çok meşhur Uygur mütercim yetişmiştir.

4.1.Anzang /Arasan (1218 ?-1296)

Kaynaklarda adı Anzang (安藏), Cayadas (扎牙答思 *zhayadası*) olarak zikredilen bu kişi Moğol dönemindeki Uygur mütercimlerin başında gelir.¹²

¹² Anzang’ın ismi kaynaklarda Anzang, Anzang Cayadas (*zhayadası*) şeklinde yazılmakta olup gerçek adının ne olduğu tespit edilememiştir, dinî unvanı olarak düşünülen *Anzang* adıyla üne kavuşmuştur.

O, farklı kaynak dillerdeki eski metinlerin tercüme edilmesinde olağanüstü yeteneğini sergilemiş; değişik konularda çok sayıda kitabı tercüme etmiştir. Moğol tarihinin resmî kaynağı olan *Yüan Tarihi* (元史 yüan-shi) adlı kitap ve döneme ait kaynaklar onun Beşbalıklı olduğunu yazmaktadır¹³. Anzang çocukluğundan itibaren Budizmin pek çok temel kitabını ezberlemiş, kendini çok yönlü bir bilge olarak geliştirmiştir. Genç yaşta Hanbalık'a (Daidu) geleerek devletin hizmetine girmiştir. Ana dili Uygurca'yı çok iyi bilmenin yanı sıra Moğolca, Çince ve Tibetçeyi de iyi bilmektedir. O yüzden Çince-Moğolca, Çince-Uygurca, Tibetçe-Çince, Tibetçe-Moğolca, Tibetçe-Uygurca çeviriler yapmıştır. Anzang bilgeliği ve tecrübesiyle sarayda saygınlık kazanan etkili şahsiyetlerden biri olup zamanındaki meşhur bilge insanlardan Karunadasa, Samihuç (? *sha-mi-hu-qi*), Chen-yi gibi önemli kişileri saraya tanıştıran, onların Moğol sarayında çalışmalarını sağlayan kişi olarak da kayıtlara geçmiştir (Wei, 1998, s. 160-161). Anzang, iki hükümdara hizmet etmiş, dönemindeki saygın, üst rütbelerden *Devlet Hocası* (*Guo-shi* "hoca, üstat, atabey") unvanına layık görülmüştür.¹⁴

Anzang, Budist kaynakları çevirme konusunda eşsiz yeteneğini sergilemiş, Tibet Budizminin en önemli kaynaklarından *Târâ-Ekaviṃśatistotra*'nın önemli kısmını Uygurcaya, Çinceye ve Moğolcaya çevirmiştir. Çince çevirisi *Shen-qiū du-mu er-shi-yi zhong li-zan-jing* adıyla çok meşhur olmuş ve *da-zang-nei-jing* (Tri-pitaka) kitabına alınmıştır. Eserin Moğolcası *Erdeni tara-yin qorin nigen Magta* adıyla bilinmektedir (Elverskog, 1997, s. 73).

Onun *Buddhāvataṃsaka-sūtra* ve *Samantabhadracaryâpra-ñidhâna* gibi eserleri Çince'den Uygurcaya çevirdiği de bilinir (Elverskog, 1997, s. 53, 62)¹⁵. Anzang'ın çevirdiği kitaplar içinde Budist din kitapları, sutralar olmakla birlikte devlet yönetimindeki en önemli kaynak kitaplar ve tıp, hukukla ilgili eserler de yer alır. Örneğin, *Divan Beyleri Risalesi: Rehavete Kapılmama* (尚书.无逸篇 *shangshu wuyipian*); *Zhenguan Yıllarındaki Önemli Siyasi Olaylar* (贞观政要 *zhenguan zhengyao*); *Nesir-nâme* (尚书 *shangshu*); *Devleti İdare Etmede Faydalı Örnekler* (资治通鉴 *zizhi tongjian*). Tıpla ilgili, *İyileşmesi*

¹³ Günümüzde bu şehrin bugünkü Uygur bölgesinin Cimisar (Çimhisar) civarı olduğu kaydedilmektedir (Metrihim, 1994, s. 112).

¹⁴ *Guo-shi* (国师) Yüan ve Ming dönemlerinde din hocalarına saygı ismi ya da devlet bilgini olarak verilen unvandır. Bu bilgelere maaş, gümüş damga gibi imtiyazlar verilmiştir. (Cihai, 1989, s. 863a).

¹⁵ Türk Budist külliyatını oluşturan eserler hakkında bilhassa UW'de geniş bibliyografya bulunmaktadır. Bunun dışında Türkçe Budist külliyatı üzerine yapılan çalışmalardan Geng (1994), Zhang (1991), Elverskog (1997), Sertkaya (1997), Ölmez (1997), Yang (1998), Barutçu Özönder (2002) gibi çalışmalar da vardır. Bu eserlerde Türkçe Budist konulu eserler türlerine göre sınıflandırılmış, kısaca tanıtılmış ve üzerinde yapılan çalışmalar hakkında bilgiler verilmiştir.

Zor Hastalıklar (难经 *Nanjing*), *Şifalı Bitkiler* (本草 *Bencao*) gibi eserleri de Moğolcaya tercüme etmiştir. Ayrıca, onun Kubilay Han'a, devletin yönetimiyle ilgili 10 ciltlik kitap hediye ettiği de söylenir. Yaptığı hizmetlerinin karşılığı olarak "Devlet Mücevheri" (*guobao*) unvanı verilmiştir. Anzang aynı zamanda usta bir şairdir. Uygurca kaleme aldığı şiirlerinden az sayıda bir kısmı bize kadar gelebilmiştir. (Razak, 1996, s. 172-173; Yang, 1998, s. 222-223; Wei, 1998, s. 160-161). *Yeni Yüan Tarihi*'nde onunla ilgili ayrıca bir bölüm bulunmaktadır.

4.2. Karunadasa (? - 1312)

Karunadasa (迦鲁纳答思) Moğol döneminde yaşayan bir Uygur mütercim olup 1280'den 1312'ye kadar Hanlinyüan ve han sarayında tercümanlık görevinde bulunmuştur. Anzang aracılığıyla saraya geldikten sonra dönemin en büyük devlet hocası olan Tibetli Basba (Phagspa)'nın yanına Budizmi öğrenmesi için verilmiştir. Karunadasa hakkında kaynaklarda, önceleri dil bilmediği için zorlandığı ama bir yıl içinde Basba'dan hem Tibetçeyi hem Sanskritçeyi öğrenip Budist eserleri okuyup yorumlamaya başladığı, zekâsı ve yeteneği ile meşhur olduğuyula ilgili bilgiler vardır (Wei, 1998, s. 162). O; Tibetçe-Uygurca, Sanskritçe-Moğolca ve Tibetçe-Moğolca çevirileri ile bilinir. *Moğol Tarihi*, *Yeni Moğol Tarihi* adlı kitaplarda onunla ilgili bilgiler yer almaktadır. Moğol dönemindeki ilk Tibetçe eserin çevirisini onun yaptığı da ileri sürülmektedir (Atwood, 2004, s. 49).¹⁶ En önemli çevirilerinden biri *Mañjusri Nama Samgiti* adındaki Tibet Tantrik Budizmine ait eserdir. Onun, bu eseri 1302 ve 1314 yılları arasında Pekin'deki *Baitasi*¹⁷ tapınağında çevirdiği düşünülmektedir (Elverskog, 1997, s. 114).

4.3. Pratnaşiri (?-1332)

Yüan dönemindeki bilge Budist Uygur tercümanlardandır. O; Uygurca, Moğolca, Çince, Sanskritçe, Toharca ve Tibetçe bilmektedir. Moğol hükümdarının yanında eş zamanlı çeviri yaptığı da bilinir. Çok sayıda Budist sutrayı farklı kaynak dillerden çeşitli hedef dillere çevirmiştir (Razak, 1994, s. 171).

¹⁶ Uygurlarda Tibet Budizminin etkileri 13-14. yy.lara, yani Moğol İmparatorluğu dönemine denk gelmektedir. Bu dönemde pek çok Tibetçe eser Uygurcaya çevrilmiştir. Uygurcaya çevrilen Tibetçe Budist konulu metinler içinde Tibet'in değişik okullarına ait metinler bulunmakla birlikte büyü ve sihir karışan metinler de Uygurcaya tercüme edilmiştir. Bu tür metinlerin yer aldığı *Dhāraṇī-sūtralardan Ming közlüg miñ eliglig iduk yarlıkançuçı köngül atlıg darni nom* gibi önemli eserler vardır. Tibet Budizmine ait Eski Türkçe literatürü için bk. Ölmez ve Uzunkaya, 2017.

¹⁷ Pekin başkent olarak yeniden yapılandırıldıktan sonra Kubilay, Moğol ve Tibet'in Budizm merkezi olması isteğiyle *Bai ta si* (Beyaz Kuleli Tapınak) adındaki tapınağı inşa etme emrini vermiştir (Atwood, 2004, s. 49). Tapınak bittikten sonra Budizm ve Lama diniyle ilgili çeviri faaliyetlerinin çoğu burada yapılmıştır.

Çince-Moğolca, Sanskritçe-Moğolca, Tibetçe-Moğolca, Tibetçe-Uygurca çeviriler yapmıştır. “*Yüan Tarihi-Shilaochuan* (释老传)” adlı kitapta onun hayatı ve tercümeleri ile ilgili bilgiler kaydedilmiştir. O şimdiki Komul (Hami) ilinin Çimhisar nahiyesinde doğmuştur. Asıl adı Çılavamidil (? Çılavamitir 只刺瓦弥的里) olup Dade’nin 6. Yılı (1302)¹⁸ Devlet Hocası (帝师 *dishi*) unvanına layık görülmüş ve gösterdiği hizmetlerden ötürü kağan tarafından gümüş damga ile onurlandırılmıştır. Daha sonraki dönemlerde çalışmalarından dolayı altın ve yeşim taşı damgalarının da sahibi olur. Ancak 1332 yılında, Anxi eyaletinin şehzadesi Yörün tarafından suikastla öldürülmüştür. Onun, hanın desteklemesiyle pek çok Sanskritçe Budist sutrayı Uygurca, Moğolca ve Tibetçeye çevirdiği bilinir. Bunların içinde Çince’den çevirdiği *Surengga-ma-sūtra*, Sanskritçeden çevirdiği *Avalokiteşvara guna karanda-yuha-sūtra* (大乘庄严宝读经), *Mahapirininirvana-sūtra*, *Prajnaparamita-sūtra*’larla birlikte yine Tibetçeden çevirdiği *Dyana-sūtra* da vardır. Moğolca adı, *Dolugan Ebugen Neretu Odun Sudur* olan eseri ise Uygurcadan Moğolcaya çevirmiştir (Wei, 1998, s. 162).

4.4. Alın Temür/ Arın Temür (?-?)

Memleketi Sulmi (Karaşehir) olan Alın Temür / Arın Temür (?) Beşbalık’a taşınmış ve burada kendini yetiştirmiştir. O; *Moğolların Gizli Tarihi*, *Büyük Yüan Hanedanlığının Kanun Yasaları*, *Büyük İlme Dair İşler* (大学衍文), gibi kitapları yazma, düzenleme gibi çalışmalara iştirak etmenin yanı sıra çok sayıda eseri tercüme etmiştir. Alın Temür *Zhenguan Yıllarındaki Önemli Siyasi Olaylar* adlı eserin çevirisinde görev almıştır. O, bu kitabın devlete faydalı bir eser olduğunu, o yüzden devletin resmî diline (Moğolcaya) çevrilmesi gerektiğini Hanlinyüan’a öneren kişidir.¹⁹ Onun dedesi Kara Yığaç Buyruk, Moğol devletinde önemli görevlerde bulunan bir bürokrattır. Alın Temür’le ilgili bilgiler *Yüan Tarihi: Kara Yığaç Buyruk* beyanında zikredilmektedir. Ayrıca *Yitiken Sudur* olarak bilinen Uygurca sutranın Alın Temür tarafından Çince’den çevrildiği bilinmektedir (Elverskog, 1997, s. 54). Daha sonra bu eser yine Alın Temür tarafından Uygurcadan Moğolcaya çevrilmiştir.

4.5. Argun Şeli (1244-1307)

Argun Şeli (啊鲁浑 萨里) Beşbalıklı Budist dilci ve siyasetçi olup sıkı Budist inancına sahip köklü bir ailede doğmuştur. Dedesi Atay Şeli meşhur Budist bilginidir. Cengiz Han döneminde sarayda görevlendirilmiştir. Babası Çitay Şeli; Budizm, hukuk, felsefe konularındaki bilgeliğiyle meşhurdur.

¹⁸ Dade (大德) Kubilay’ın oğlu Cingim’in 3.oğlu Temür’ün saltanat yıllarının (1297-1307) adıdır.

¹⁹ Bk. *Yüan Tarihi: Renzongben* bölümü. Alın Temür’ün Moğolcaya çevirdiği eserlerin ayrıntıları da bu bölümde geçmektedir.

Oğlu Çiucu da tanınmış aydınlardan olup devlet bakanlığında (lipu) çalışmıştır (Wei, 1998, s. 161-162). Onu Tibet laması Basba saraya tanıştırmıştır. 63 yaşına kadar Moğol devletinin önemli kademelerinde görev almıştır. Uygurca, Moğolca, Tibetçe ve Çince bilmektedir. Daha çok bir *kelemeçi* olduğu, devletin din, eğitim konularıyla ilgili çok ilgilenen ve çalışan bir tercüman olduğu bilinmekle birlikte, Kubilay'la devlet işleri konusunda pek çok kez sohbette bulunmuş; faydalı, önemli önerilerde bulunmuştur (Razak, 1996, s. 175-176). Onun ataları ve yaptığı hizmetlerle ilgili ayrıntılar, *Yüan Tarihi: Argun Şeli* beyanında bulunmaktadır²⁰.

4.6. Samghaśri (? -- ?)

Kaynaklarda mütercimim doğum ve ölüm yıllarıyla ilgili net bilgi bulunmuyor fakat 13-14. yy.larda yaşadığı biliniyor. Onun Tibetçeden Uygurcaya çevirdiği birkaç eseri bize kadar ulaşmıştır. Bu eserlerden biri, *Ārya-rājāvavā-daka Sūtra*'dır (Elverskog, 1997, s. 61). Bir diğer çevirisi ise Tibet Budizmine ait *Manjuśri Sādhana*, Tibetçesi, *Phags-pa'Jam-dpal-gyi-sgrup-pa'i thabs* adlı metindir. Bu metin de Uygurcaya tercüme edilmiştir (Elverskog, 1997, s. 68).

Bunlardan başka yine, Moğol dönemi ve sonrasındaki kaynaklarda Çuan Fuyen Şeli, Tangrenzu, Çeşmir (?), Körgüs, Mangvu Tekin, Punyaśri gibi Uygur mütercimlerden de bahsedilir. O dönemdeki meşhur mütercimlerden Çosgi Odsir'in Uygur olduğuna dair görüşler de vardır (Atwood, 2004, s. 336). Moğol döneminde devlet nezdinde her alanda görev alan önemli şahsiyetler üzerine daha çok araştırma yapılmalı, düşüncesindeyiz.

5. Sonuç

Moğol dönemindeki çeviri etkinliği toplumun ihtiyacı dolayısıyla değil, devletin ihtiyacı sonucu meydana gelmiştir. Devletin toplumsal, siyasal, kültürel ve ekonomik bakımdan gelişmesine hizmet etmesi amaçlanmış, bu amaç doğrultusunda bilgili ve tecrübeli kişilerin fikirlerine önem verilerek rastgele değil, önceden hedef belirlenerek ve istişare edilerek çevrilmesi gereken eserler belirlenmiştir. Mütercimler neredeyse bakanlarla aynı imtiyazlara, mührü ve güce sahip olmuşlardır. Öte yandan yüksek maaş, ikramiye ve hediyeler ile mütercimlerin yaşam standardı yükseltilmiş, böylece onların yaptığı işe odaklanmaları, daha verimli olmaları sağlanmıştır. Mütercimler de verilen görevleri titizlikle yerine getirmiş, kendi alanında başarıya ulaşmak için ve devlete yararlı olabilmek için çok çalışmışlardır.

Moğol devleti örneğinden görüyoruz ki çeviriye verilen önem; güçlü, kültürlü, büyük bir devletin düşünce yapısının şekillenmesine, devlet geleneğinin

²⁰ Ayrıca, bk. Razak, 1996; Elverskog, 1997; Yang, 1998.

oluşmasına ve ülkeyi kalkındıran önemli politikaların belirlenmesine olanak tanımıştır. Bu dönemle ilgili bir diğer önemli nokta ise şudur: Eski Uygur yazısı temelinde geliştirilen Moğol yazısı ve ortaya çıkan eserler Moğol yazı dilinin oluşması ve gelişmesi için büyük katkı sağlamıştır. Bu yazı ve oluşturulan tercüme geleneği Moğollardan sonra Çin'e hükmeden Mançulara geçmiş ve Mançu yazı dilinin oluşması için de belirleyici unsur olmuştur.

Türkler açısından bakıldığında, Moğol devletinin resmî yazısının eski Uygur yazısıyla benzerlik göstermesi Uygur alfabesinin devamlılığı açısından önem arz etmiş, Türk yazı dilinin kesintiye uğramasını önlemiştir. Uygur yazısı Cengiz'in torunlarının kurduğu Altın Orda Devleti'nde ve Kırım Hanlarında da resmî yazı olarak kullanılmış ve bu devletler ile Osmanlı Devleti arasındaki diplomatik ilişkilerde kullanılmaya devam edilmiştir. İslamiyetin yaygınlaşmasıyla Türk dünyasında Uygur yazısının yerini Arap alfabesi almış ise de Uygur alfabeli Moğol yazısı iki büyük imparatorluğun (Moğol ve Mançu) resmî yazısı olarak tarihe geçmiş, bu yazıyla kaleme alınan çok sayıda eser bırakılmıştır. Günümüzde, eski Uygur yazısı temelinde geliştirilen Moğol yazısı Moğollarda hâlâ kullanımda olan resmî yazı olarak yaşamaya devam etmektedir.

Kaynaklar

- Atwood, Ch.P. (2004). *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*. New York: Facts on File.
- Barutcu Özönder, F. S. (2002). Eski Türklerde dil ve edebiyat. *Türkler Ansiklopedisi*, 3, 485-501. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Baytur, E. ve H. Sıddık (1991). *Xinjiangdaki milletlerin tarihi*. Pekin: Milletler Neşriyatı.
- d'Ohsson, A.C. (2008). *Moğol tarihi*. (çev.: Bahadır Apaydın), İstanbul: Nesnel Yayınları.
- Elverskog, J., (1997). *Uygur Buddhist literature*. Silk Road Studies I, Brepols: Turnhout.
- Ersoy, F. (2007). Moğol yazısının tarihi gelişimi ve Moğolların kullandıkları alfabeler. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 22 (Güz), 393-403.
- Geng Sh. (1994). Dun-huang Tujue Hui-hu wen-shu dao- lun. (Dunhuang'daki Türkçe, Uygurca metinler üzerine), *Introduction to Dunhuang Studies* Nr. 12, 91-148. Taibei: Xinwenfeng Publishing Company.
- Kasai, Y. (2008). *Die uigurischen buddhistischen Kolophone*. Brepols: Turnhout.
- Kolektif (1989). *Ci-Hai*. Shanghai: Shanghai Cishu Chubanshe.
- Kovalevskiy, O. M. (1837). *Buddiiskaya kosmologiya*. Kazan.
- Ma Z. (1984). *Zhongguo Fanyi Jianshi* (Çin'in kısa tercüme tarihi). Beijing: Zhongguo Duiwai Fanyi Chubanshe.

- Matsui, D. (2016). Uigur Buddhist and Christian networks of the Mongol period. (çev. BAI Yudong), In: Xu Zhongwen ve Rong Xinjiang (ed.), *Marco Polo, Yangzhou and Silk Road*. 283–293. Beijing: Beijing Daxue Chubanshe 9.
- Ölmez, M. (1997). Kurzer Überblick über die Buddhistische-Übersetzungsliteratur in Alttürkisch (Eski Türkçe Budist çeviri edebiyatına kısa bir bakış), *Çağdaş Türk Edebiyatına Eleştirel Bir Bakış: Nevin Önberk Armağanı*, (ed. M. Ölmez). 225-256. Ankara: Simurg Yayınları.
- Ölmez, M. ve U. Uzunkaya. (2017). Eski Uygurcada Tibet Budizmi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı –Belleten*, 65(1), 61-89.
- Önen, Y. (1995). Alman dilindeki muhteva iktibasları. *DTCF Dergisi*, XIII, Aralık /4. 13-44.
- Razak, M. vd. (1996). *Xi-yu Fan-yi Shi*. (ed. M. Razak), Urumçi: Xinjiang Daxue Chubanshe.
- Röhrborn, K. (1974-1994). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*. Lieferung 1-6. Wiesbaden. [UW]
- Sertkaya, O. F. (1997). Türkiye’de Uygur Türkçesi araştırmaları tarihine bir bakış ve eski Uygur Türkçesi üzerine Türkiye’de yapılan son çalışmalar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 1995, 411-431.
- Tekin, Ş. (2008). Eski Türklerde tercüme faaliyetleri. *Journal of Turkish Studies, Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 32/II, 99-111. (Harvard University Department of Near Eastern Languages and Civilizations Notları).
- Wei Q. vd. (1998). *Xiyü Fojiao Shi*. Urumçi: Xinjiang Meishu Chubanshe.
- Yakup, A. vd. (1999). *Uygur tilining izahliq lugeti* (qisqartılması). Urumçi: Xinjiang Helq Neşriyatı. [UTİL]
- Yang F. (1998). *Huihu zhi Fojiao*. Urumçi: Xinjiang Renmin Chubanshe.
- Zhang T. (1989). Uyghur texts preserved in China and their studies. *Xinjiang Shehui Kexue*. I, 98-105.
- Zhang T. (1991). Uyghur Buddhist texts preserved abroad and their studies. *Xiyu Yanjiu*. I, 135-142.
- Zhu R. (1992). Guozijian 國子監 (maddesi). *Zhongguo da Baike Quanshu* (Çin Büyük Ansiklopedisi), Vol. 1., Beijing/Shanghai: Zhongguo da Baike Quanshu Chubanshe.
- Zieme, P. (1992). Religion und Gesellschaft im Uigurischen Königreich von Qoco. *Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften* 88, 16-45. Opladen: Westdeutscher Verlag.

Extended Summary

The rise of the Mongols under the leadership of Genghis Khan in the 13th century changed many things about the history of the world. As Genghis Khan marched throughout Asia, the surrounding states started to be subject to him one by one. Some states in Asia reported that they were automatically subjecting to Genghis Khan to prevent destruction. One of these automatic subjections came in the form of the Uighur Idikut Khaghanate, by the hand of Barçuk Art Tekin in 1211. As a result of this, Genghis Khan gave away his daughter in marriage with Barçuk Art Tekin the Uighur Khan and even named him as his 5th son. With this, the relationship between Mongols and Uighurs had developed into a held various positions in Mongolian palaces, in the army, in the civil service, in the economic and cultural fields. Genghis Khan's trust in the Uighurs and their placement in high-level positions stemmed from the fact that Uighur culture was one of the oldest literate cultures in the steppe, and this culture was as valuable as the Chinese culture to the Mongols and other nomadic steppe people (Brose, 2002, s. 251). As a matter of fact, Uygur senior military commanders, politicians, scientists, economists and lawyers contributed greatly to the transformation of the Mongol state into an empire and to the establishment of the Yüan dynasty in 1271.

Uighurs are one of the first Turkish people to adopt sedentary life. Therefore, they took their place on the stage of history as the most successful writer and reader tribe among Turkish peoples. The available sources on the Uighurs' tradition of writing includes the following information: Uighurs have adopted the tradition of writing in the Mongolian steppes and have developed this tradition rapidly in the cities along the Silk Road (Tekin, 2008, s. 99). We know that, early 10th century Uighurs began to translate many Buddhist and Mani works into their own language. These works have been translated from Chinese, Sanskrit, Tibetan, Tocharian and other Buddhist source languages into Uighur Turkish. Shingko Sheli Tutung, Küntün Sheli Tutung, Prajñārakṣita Keṣhi Ācarya were the most competent scholars and famous translators of that time. As a matter of fact, it was known that there were two Uighur priests in the translation committee established by the Mongol ruler Kublai Khan in the 13th century and that these Uighurs assumed responsibility for the translation and reorganization of the Buddhist corpus of Uighur (Tekin, 2008, s. 104). The Mongolian state has always been skillfully benefited from the Uighurs' translation tradition and knowledge.

There are several reasons for the development and systematization of the translation activities in the Mongol Empire:

1) Multilingualism within the borders of the ever-expanding Empire is one of the first and most fundamental reasons. As an example, translation was necessitated for the commandments of the ruler to be understood by the people speaking in different languages.

2) Especially, Beijing being designated as Daidu (Hanbalık) and made capital, the name of the state being changed into Yüan in 1271, and the state order which had been issued to be changed slowly according to Chinese traditions, were all changes

that had the goal of benefitting from the experience of the former dominant culture in state administration of the geography.

3) There was a need for resources that would be the basis for the developments and regulations in the fields of language, literature, religion-belief, philosophy, law, economy...

The reasons above have been effective in the realization of the translation activities during the Mongolian period under the auspices of the state and even in making it the most important policy of the state. Translation institutions, publishing organs were established, and many translators and interpreters were trained by the state.

Dozens of famous Uighur translators grew up in such departments as Hanlinyüan, Guozijian, Neibafuzaixiang and Yarlikchi. Possibly the most famous of these translators is Anzang. He knew Uighur, Mongolian, Chinese and Tibetan. Anzang not only translated religious books such as Buddhist sutras, but also translated philosophical books on state administration, medicine and law. Translators such as Karunadasa, Pratinashiri, Alın Temür, Argun Sheli, Saṃghaśri have also worked on the translation of religious texts and other important works and studied the ways of governance.

The translation activity during the Mongolian period was not the result of the needs of the society, but of the needs of the state. It was aimed to serve the development of the state in terms of social, political, cultural and economic aspects. Translators in the Mongolian Empire were almost given the same privileges, stamps and powers as ministers. The Empire had raised the standard of living for the translators with high salaries, bonuses and gifts, thus enabling them to focus on their work and become more productive. And the interpreters had meticulously fulfilled the assigned tasks and worked hard to achieve success in their field and to be beneficial to the state.

